

*Hannele Koivunen
Jussi T. Koski*

Tulevaisuuden filosofiaa

Koivunen, Hannele & Koski, Jussi T., Tulevaisuuden filosofiaa [Philosophy of the future]. *Informaatiotutkimus* 15(2): 64–75, 1996.

The tradition of futures research is examined, especially as to its use in public administration. First a description of the present cultural context of "many truths" is given from a philosophical and semiotic perspective. Second, the implications of this context for the paradigms of futures research is discussed. A complex paradigm that combines both positivistic and hermeneutic tradition is advocated. The complex paradigm includes the use of tacit knowledge and opposes radical rationalism, i.e. the urge to build totalities and to find final solutions to societal questions. Finally, a set of theses is given that demonstrate the writers' views of the preferable starting point for the future-related processes in administration.

Address: The Ministry of Education, P.O.Box 293, FIN-00171 Helsinki, Finland.

"Skeptismi ei ole minulle maailman kieltämistä, vaan maailman muuttamista kysymyksiksi." (Milan Kundera)

"On helpompi vastata kaikkeen kuin esittää yksikin sellainen kysymys joka muuttaa maailmaa." (Carl-Gustaf Lilius)

"Nykyisyydessäkin on tekemistä"

Suomessa ei julkishallinnossa ole varsinaista tulevaisuudentutkimuksen perinnettä (aiheesta ks. esimerkiksi Niemi 1990). Kuitenkin jos ajatellaan tulevaisuuden syntymistä ihmisen tekoina tulevaisuudesta keskustelulla kuten utopioiden ja dystopioiden esittelyllä on tärkeä tehtävä. Esimerkiksi tulevaisuuskuvatyöskentely yhdistettynä visio- ja strategiatyöskentelyyn voi auttaa julkishallintoa siirtymään reaktiivisesta proaktiiviseen suunnitteluun (Ackoff), sopeutuvasta opportunistisesta mentaliteetistä uutta lu-

vaan visionääriseen mentaliteettiin ja johtamiseen (Prahalađ; Malaska).

Olemme itse hiljattain aloittaneet työmme opetusministeriössä, jossa vastaamme tietojä sivistisyhteiskunnan tulevaisuuskuvat-projektista. Tällainen laaja hallinnossa toteutettava tulevaisuuden luotaushanke ei ainoastaan käytä apunaan tulevaisuudentutkimusta vaan myös edustaa sitä. Tässä artikkelissa hyödynnämme organisaatioon ja/tai alalle vastikään tulleen etuoikeutta ihmetellä, hämmästellä ja kysyä. Ihmettelemme kokeamaamme ja kuulemaamme, kysymme perimmäisiä kysymyksiä ja etsimme mielekkäitä lähtökohtia erityisesti hallinnossa tapahtuvalle tulevaisuuden luotaamiselle.

Seuraavat kaksi erilaista korkean virkamiehen kommenttia eräästä suomalaisesta ministeriöstä ovat erityisesti stimuloineet pohdintaamme:

"Miksi pohditaan tulevaisuutta, kun nykyisyydessäkin on tekemistä?"

”Kun te teette niitä tulevaisuuskuvia niin muistakaa, että teidän pitää pystyä löytämään yksi oikea tulevaisuuskuva. Meillä on aivan liikaa puhetta vaihtoehtoisista tulevaisuuksista. Tulevaisuuskuvatyöskentelyssä pitää vihdoin päästä aitoon tietellisyteen.”

Monet totuudet: filosofian näkökulma

Olipa oma filosofinen totuuskäsityksemme mikä hyvänsä, useimmat meistä pitävät ainakin ymmärrettävänä puhetta omasta ajattamamme monien totuuksien aikakautena. Monien totuuksien filosofia on kiinnostunut tietomme rajoista ja mahdollisuuksista ja päätyy siihen, ettei absoluuttista näköalapistettä ole olemassa – onpa tietämisspyrkimyksemme kohteena mennyt, nykyisyys tai tulevaisuus, oma elämämme, yhteiskunta tai luonto.

Varmuutta ja yhtä totuutta tavoittelevan filosofian historian rinnalla monien totuuksien filosofialla on oma historiansa. Tällainen, opillisesti hajanainen filosofoinnin perinne keskittyy enemmän prosessiin kuin rakenteisiin ja enemmän historiallis-temporaaliseen kuin ”olemukselliseen”. Madison (1988) puhuu metafysiista ajattelua (todellisuutta ”itsessään” tavoittelevaa vakavaa ajattelua) kyseenalaistavasta vastatraditiosta, johon kuuluvat esimerkiksi Antiikin sofistit ja retookit, pyrrhonilaiset skeptikot, Kierkegaard ja Nietzsche. Magnus (1985) puolestaan puhuu metafysiikkaa purkavasta ”vapauttavasta” ja terapeutisesta traditiosta ja mainitsee esimerkkinä Nietzschen, Jamesin ja Deweyn, Heideggerin ja Wittgensteinin, Derridan, Gadamerin, Kuhnin, Rortyn ja Foucault’n. Lisäksi voitaisiin mainita mm. tieteenhistorioitsija Thomas S. Kuhn sekä tieteenfilosofi Paul Feyerabend. Greene (1986) katsoo tällaiseen perinteeseen kuuluviksi mm. fenomenologeja ja eksistentiaalisia, pragmatisteja sekä ylipäänsä filosofi, joille dialektiikka, kehitys, itsetietoisuus ja kasvu ovat keskeisiä asioita.

Magnusin mukaan tämä vapauttava traditio on rohkaissut meitä hylkäämään God’s eye view -kaipuumme eli ajatuksen filosofi-

asta todellisuuden potentiaalisena itsekuvausena vakuuttaen samalla, että emme tämän hylkäämisen myötä menetä lopulta mitään. Poimimme seuraavassa joitakin esimerkkejä tästä traditiosta filosofianhistoriallisen muistimme virittämiseksi.

Euroopan vanhan ajan filosofiassa vaikuttaneen *Herakleitoksen* kaiken virtaamisen oppi on toiminut erilaisten skeptisististen ja relativististen ajatusmallien perustana. 400-luvulla eKr. Kreikassa vaikuttaneet sofistit edustivat filosofian käännettä tiedon objektista tiedon subjektiin. Esimerkiksi kuuluisa sofisti *Protagoras* edusti tieto-opissaan jyrkkää relativismia: hänelle tieto on väistämättä subjeksidonnaista, ”ihminen on kaiken mitta”.

Ensimmäisenä varsinaisena *skeptikkona* pidetyn *Pyrrhonin* (noin 365–275 eKr.) mukaan ihmisen tavoitteena on onnellisuuden saavuttaminen. Pyrrhonin mukaan saavuttamme sisäisen vapauden ja riippumattomuuden eli ataraksian sitten, kun luovomme ensimmäistä mitään lopullisia teoreettisia tai arvoarvostelmia eli kun lopetamme lopullisen Totuuden etsimisen. Ja Sokrates synnytti ajatteluperinteen, jossa filosofi toimii enemmänkin keskustelijana ja kysyjänä kuin valmiitten oppien julistajana ja josta jopa postmodernismiin voidaan katsoa juontuvan.

Tietokykyämme koskevan ajattelun suhteen Immanuel *Kantin* (1724–1804) tietoteoreettinen ajattelu on ollut erityisen tärkeää. Nykyisinkin kognition tutkimista ylipäänsä voidaan pitää kantilaiseen traditioon kuuluvana toimintana. Tieto-opissaan Kant korostaa, että ymmärryksen tehtävänä on luoda järjestystä ja yhtenäisyyttä aistihavaintojen välittämään sekasortoiseen moneuteen. Ymmärryksellä on Kantin mukaan yhteensä kaksitoista apriorista havaintomuotoa eli kategoriaa, jotka jäsentävät kaiken sen, mikä tarjoutuu meille kokemuksessamme. Kantin käsitystä todellisuuden ja tietomme suhteesta havainnollistetaan usein vertauskuvalla värillisistä silmälasista. Katselemme aina esineitä ja ilmiöitä tällaisten lasien läpi, emmekä koskaan saa tietoa näiden todellisista ominaisuuksista, koska lasit väärentävät. Katselemamme esine vastaa oliota sinänsä, linsit ovat henkemme apriorisia aineksia.

Kant edustaa aktivistista tietoteoriaa, joka korostaa inhimillisen tajunnan oman aktivi-

teetin merkitystä tiedonmuodostuksessa. Joidenkin mielestä juuri Kant ensimmäisenä täydellisesti kehitti konstruktivismiin (ks. McGowan 1991, 32) eli ajatuksen siitä, että tietämisaktissaan ihminen samalla luo ja rakentaa tietonsa kohdetta. Juuri Kantin voidaan sanoa osoittaneen tietoteorian filosofisen merkityksen.

Mutta siinä missä Kant korosti kategorioidensa lajityypillistä ja pysyvää luonnetta, monet hänen seuraajansa ovat nähneet ne historiallisesti kehittyviksi, dynaamisiksi (esimerkiksi Hans-Georg Gadamer). *1900-luvun filosofiassa* kielestä on tullut keskeinen kiinnostuksen kohde. Kantin ajatus ymmärryksemme apriorisista kategorioista yhä useammin alettu korvata ajatuksella, jonka mukaan käyttämämme kieli jäsentää kokemuksemme todellisuudesta. Esimerkiksi Gadameria on pidetty keskeisenä lingvistisen käänteiden edustajana ja eräänä merkittävänä vaikuttajana siihen, että kieleen ja diskursseihin liittyvä keskustelu on lisääntynyt.

Positivistisenkin tieteen piirissä on esiintynyt ymmärtämisen ja tiedon kontekstisidonnaisuutta painottavia näkemyksiä. Norwood Russell *Hansonin* ns. havaintojen teoria-pitoisuusteorian mukaan ei ole lainkaan olemassa taustatiedoista ja -intresseistä vapaata havaitsemista, eikä neutraalia havaintokieltä. Vastaavia painotuksia on esittänyt myös Karl *Popper*. Hilary Putnamin mukaan totuudesta voidaan puhua vain käsitejärjestelmän sisällä.

Myös Nelson *Goodmanin* relativismi ja siihen sisältyvä konstruktion käsite (ks. Goodman 1978) voidaan mainita esimerkkinä analyyttisen filosofian tradition piirissä kehittyneestä relativistisesta suuntauksesta. Kusch (1986, 231–232) viittaa Goodmanin ehkä merkittävimpana sellaisista analyyttisen koulukunnan filosofiasta, jotka ovat päätyneet eräänlaiseen, myös esimerkiksi Gadamerin filosofialle luonteenomaiseen, ontologiseen pluralismiin.

Ymmärryksemme kielellisyyden postuloiminen ja havahtuminen kielijärjestelmien moneuteen on saanut monet ajattelijat näkemään esimerkiksi tieteen ja taiteen kielten komplementaarisuuden. Sekä tiede että taide, kaikkine variaatioineen, voidaan ajatella omina kielinä, itsenäisinä tiedonlähteinä

ja periaatteessa tasavertaisina maailmojen rakentamisen tapoina.

Moneuteen havahtuminen on saanut 1900-luvun viimeisen neljänneksen aikana sijaa erilaisessa postmodernissa ajattelussa. Postmodernismi kyseenalaistaa kaikki suuret kertomukset, systeemit ja totaliteetit, koskevatpa ne tutkimuksen menetelmiä tai tutkimuksen tuloksina saatavia kuvia ja tulkintoja ja todellisuudesta. Postmodernismiin on suhtauduttu kahdella perustavalla: joidenkin mielestä postmodernismi on nihilististä, joidenkin mielestä vapauttavaa.

Esimerkkinä postmodernista aikalaisfilosofista voidaan mainita Richard Rorty, jolle vanhojen käsitteiden hukkaamisesta yhä uudelleen tulee filosofian muoto ja tavoite. Rortyn mielestä filosofisen ajattelun tehtävä ei ole löytää lopullisia oikeita kuvauksia todellisuudesta vaan pikemminkin vapauttaa meidät siitä kielestä, jota parhaillaan puhumme. Rortylla filosofian tavoitteena on avoimuus erilaisille näkökulmille sekä erilaisten tulkintojen hyödyntäminen pragmaattisen totuusteorian idean mukaisesti. Filosofian tavoitteena on keskustelun ylläpitäminen torjumalla ajatus lopullisesta totuudesta. (ks. Rorty 1980.)

Rortylainen filosofi, André Gide sanoin, ”uskoo niitä, jotka etsivät totuutta, ja epäilee niitä, jotka ovat sen löytäneet” (André Gide: Pages de Journal). Ei ole olemassa finaalista sanastoa, jota voitaisiin pitää todellisuuden potentiaalisena itsekuvauksena. Pyrkimys finaalin sanaston määrittämiseen on ihmisyden kieltämistä ja Jumalaksi pyrkimistä, askel kohti fasismia.

Italialainen nykyfilosofi Gianni Vattimo (1993) tarjoaa mielenkiintoista kuvakieltä postmodernin totuuden kokemuksen jäsentämiseksi. Vattimo kuvaa totuuden kokemusta asumisen (engl. dwelling) metaforan avulla. Asuminen tulee ymmärtää ikään kuin asuisimme kirjastossa ja tuntisimme erilaisia tapoja tulkita maailma (”avautumisia”) kuten kirjastonhoitaja tuntee kirjaston: hän ei tiedä kaikkien kirjojen sisältöä, ei edes niiden keskeisiä periaatteita. Parhaimmillaankin kirjastonhoitaja ainoastaan tietää, mistä tietoa löytyy. Postmoderni, hermeneuttinen totuus kirjastonhoitajan kokemuksena on ”heikentyntä totuus”, kodittomuuden ja itsehallin-

nan heikentymisen kokemus. Kirjastonhoitaja tuntee musertavasti sen, että muutos ja moninaisuus on todellisempaa kuin pysyvyys ja ykseys.

Postfilosofinen totuuden kokemus ei ole ”näinhän ja juuri näin asia on” -kokemus, klassinen maailmasuhteen harmonisoitumisen, kotiin tulemisen ja todellisuuden paljastumisen kokemus. Se on ”tosiaankin, näinkin sen voi nähdä” -kokemus – ja aitoa iloa tästä kokemuksesta. Tällaisessa tilanteessa Vattimon mielestä maailma ei paljastu vaan kuvitteellistuu ja, Vattimo lainaa Nietzscheä, ”todellisesta maailmasta on lopultakin tullut tarina”.

Edellä kuvattu monien totuuksien filosofinen traditio on selkeän relativistinen. Margolis (1991, ix) sanoo aina uskoneensa että relativismin asettamia kysymyksiä ei ole koskaan riittävän vakavasti kohdattu. Itse hän katsoo relativismin puolustamisen kuuluvan keskeisenä osana laajempaan filosofiseen projektiin, joka todennäköisesti tulee dominoimaan ”parasta ajattelua” alkavalla uudella vuosituohannella. Kyseessä on yritys tuottaa käsitteellinen visio ihmisen asemasta maailmassa siten, että luovutaan kaikista ”ikuisina totuuksina” tai ”suurina invariansseina” pitämistämme käsityksistä, mitä tulee todellisuuden, tiedon, rationaalisuuden, ajattelun, hyveen, arvon, logiikan, tieteen jne. luonteeseen. Nämä käsityksemme ovat ”väärin perustein tehneet mielemme levolliseksi samalla kun olemme saattaneet planeettamme epäjärjestyksen tilaan”.

Relativismin nimellä tunnettujen käsitysten perhe on antiikista lähtien synnyttänyt ivallisia ja pelokkaita reaktioita (esimerkiksi Platonin ja Aristoteleen suhtautuminen Protagoraan oppeihin). Margolis puhuukin läntisen filosofian ytimeen kuuluvasta syvästä konservatismista, joka pelkää muuttuvaisuutta, radikaalia ’kaiken virtaamista’, pysyvien rakenteiden puutetta.

Kuitenkin voidaan puhua relativismin teessin seuraamisen sivistävästä (civilizing) vaikutuksesta. Relativistinen tapa ajatella vapauttaa meidät intellektuaalisesta apatiasta, joka aina liittyy fiksoituneisiin käsityksiin ja järjestelmiin, ja auttaa meitä ymmärtämään esteettömämmin ja vapaammin itseämme ja paikkaamme maailmassa. Relativismiin liittyy

henkisen matkan (spiritual journey) piirteitä; ei-relativistisiin käsityksiin usein liittyy totalitaarisia piirteitä.

Mitä sitten merkitsee itseobjektien, filosofianhistoriallisen muistin ja kanssa-ajattelijoiden etsiminen kuvatuun monien totuuksiin tradition suunnasta? Uhkana on tietysti Dostojevskin kuvaaman kellariloukon miehen potema ”tietoisuuden ongelma”, joka ilmenee toimintaelämän lamaantumisenä.

Mutta mahdollisuudet ovat uhkia suuremmat. Monet totuudet ja todellisuudet eivät lamaannuta, kun muistamme Pyrrhonin ja koko kuvatuun tradition opastamana luopua sen yhden oikean totuuden ja tulokannan etsimisestä. Tällöin korostuu halumme murtautua ulos kielestämme, halumme kohdata rajoilla ja halumme ylittää niitä. Tällöin tieteelliseen ja mihin tahansa keskusteluun asennoidutaan matkan (journey), ei *sodan* (war) metaforan avulla, ja pyritään harjoittamaan ”kovan ajattelun” tyylistä poiketen ”vastuullisuutta toiseudelle”. Tieteelliseen tai yhteiskunnalliseen keskusteluun ei enää lähdetä liian varmoilla mielipiteillä varustettuna eikä tarkoituksella ”voittaa” keskustelu, vaan tarkoituksella oppia yhdessä.

Uskommekin Bernsteinin (1985, 281) tavoin, että keskustelussa filosofian tehtävästä ja inhimillisen rationaalisuuden luonteesta elämme jonkinlaisessa murroksessa, jossa dialogisen, hermeneuttisen älyn lajin tarkastelu on erityisen ajankohtaista. (Monien totuuksien filosofiasta ks. myös Broms & Koski 1995 sekä Koski 1995a ja 1995b.) Myös semiotiikan näkökulma tukee tätä tarkastelua.

Monet totuudet: semiotiikan näkökulma

Maapalloa ympäröi tekstuaalinen vaippa, globaali semiosfääri, jossa erilaiset merkkijärjestelmät ovat vuorovaikutuksessa toistensa kanssa. Semiosfääriä voidaan kuvata myös symboliuniversumina. (Sebeok & Umiker-Sebeok 1986, Lotman 1984, Berger & Luckmann 1994, 288–289). Ihminen voidaan määritellä *semioottiseksi minäksi*, *semioosien* kudokseksi eli merkkien tihentymäksi, joka kuhisee eri merkkijärjestelmiin kuuluvia

merkkejä. (Sebeok 1992). Kommunikatio on näiden merkkien ja merkkijärjestelmien intertekstuaalista törmäilyä.

Intertekstuaalisuus voidaan määritellä yhden tai monen merkin tai merkkijärjestelmän siirtymisenä toiseen merkkijärjestelmään. Tämä dialogi tapahtuu assosiaatio-avaruudessa sekä horisontaalisesti että vertikaalisesti. Jokainen teksti on eriaikaisten sitaattien sulatusuuni. Tekstit vetävät toisiansa puoleensa ja imevät itseensä toisiaan. Intertekstuaalisuus on koko kulttuurin kaiken kommunikaation ehto. (Kristeva 1974/1984, 59–60, Makkonen 1991, 18–21). Roland Barthes on korostanut tekstuaalisuuden kangasmetaforaa ja kankaaseen liittyvää etymologiaa (Barthes 1971/1979, 76–77):

Tekstiin on kutoutunut sitaatteja, viitteitä, kaikuja toisista teksteistä; kulttuurin kieliä, menneitä ja nykyisiä. Monet äänet soivat yhtä aikaa tekstiä lukiessa. Sitaatit, joista teksti rakentuu, joita teksti työstää, ovat anonyymejä, kadonneita ja kuitenkin jo luettuja: ne ovat sitaatteja ilman lainausmerkkejä. Lukija – kuten tietysti myös tekijä – on osa tekstin verkkoa. (Makkonen 1991, 19).

Intertekstuaalisuudessa ei ole kyse vain tekstin suhteesta sitä edeltäviin teoksiin, vaan myös lukijaan. Kysymys ei ole myöskään vain lukijan suhteesta aiempiin teksteihin, vaan myös vielä kirjoittamattomiin teksteihin ja niihin teksteihin, joita lukija itse tuottaa joko päässään omina kertomuksinaan tai julkaistuina tuotteina.

Tarton semioottisen koulukunnan lähtökohtana kulttuurin määrittelyssä on oletus siitä, että kaikella informaation tuottamisella, vaihtoa ja varastointia koskevalla toiminnalla on keskinäinen ykseys. Kullakin merkkijärjestelmällä voi olla oma sisäinen logiikkansa ja rakenteensa, mutta se ei voi koskaan toimia kulttuurista eristettynä. Toisaalta yksi ainoa merkkijärjestelmä ei voi muodostaa kulttuuria. Kulttuurin pienimpää semioottiseen yksikköön kuuluu ainakin kaksitoista kanssa vuorovaikutuksessa olevaa merkkijärjestelmää. Kulttuuri voidaan sen omalta kannalta määritellä rajalliseksi alueeksi, johon sisältyvät ihmisen historia, ajat-

telu ja kokemus. Tällöin kulttuuri määrittyy vastakohtansa – ei-kulttuurin kautta. Kun pyritään kuvaamaan kulttuuria ja ei-kulttuuria ulkoapäin, ne näyttäytyvät toistensa kanssa vuorovaikutuksessa olevina vyöhykkeinä, jotka tarvitsevat jatkuvasti toisiaan:

Kulttuurin mekanismi on järjestelmä, joka muuntaa ulkoisen alueen sisäiseksi; disorganisaation organisaatioksi, tietämättömät tietäviksi, syntiset pyhiksi, entropian informaatioksi. Koska kulttuurin elämää kuvaa sisäisten ja ulkoisten vyöhykkeiden vastakohtaisuuden lisäksi myös liikkuminen vyöhykkeeltä toiselle, se ei pelkästään taistele ulkoista ”kaaosta” vastaan vaan on myös sen tarpeessa. Se ei yksinomaan hävitä sitä, vaan luo sitä jatkuvasti. (Uspenskiy et al. 1973, 2.)

Semiosfäärin tekstuaalisuuden vyöhyke manifestoituu ihmisten kertomuksissa. Ihminen voidaan määritellä kertomuksia kertovaksi eläimeksi, jonka olemisen tapa määrittyy kertomisen kautta. Tämän ajattelun mukaan ihminen on olemassa ja tulee todelliseksi nimenomaan kertomusten kautta. Nämä ihmisten kertomukset voidaan karkeasti lajitella kolmeen makroparadigmaan: tieteen, taiteen ja uskonnon kertomuksiksi.

Tulevaisuuden skenaario, tulevaisuuden kuva, on yksi ihmisen kertomisen laji, jossa kerrotaan kertomus mahdollisesta tulevaisuudesta. Vastaavasti historiankirjoitus voidaan määritellä kertomukseksi mahdollisista menneisyyksistä. Historian valossa näyttää siltä, että ihmiselle tyypillinen nykyhetken akti on aina ollut menneisyyden ja tulevaisuuden kertomusten tuottaminen. Nämä menneisyyden ja tulevaisuuden kertomukset rajaavat ja tuottavat ”nykyhetken”, nykyisyyden, kokemuksen. Ne toimivat ennen kaikkea peilinä, jotka heijastavat nykyhetken arvoja. Menneisyyden ja tulevaisuuden kertomukset liittyvät tekstuaalisuuden koko kenttään ja intertekstuaalisuuteen, minkä vuoksi myös niissä piilevä menneiden ja tulevien sitaattien kokonaisuus heijastaa hologrammin tavoin erilaisia tekstejä ja merkkijärjestelmiä.

Positiivistinen tai radikaalin rationalistinen pyrkimys yhteen suureen kertomukseen,

Suureen Tekstiin, jossa esittäytyisi jokin lineaarinen suunta, joutuu tekemään väkivaltaa tekstuaalisuuden rikkauden lähtökohdalle. Ihmiskunnan tekstuaalisuuden kudelmassa pyrkimys Suureen Tekstiin on ilmeinen, mutta yhtä ilmeinen on kunkin aikakauden Suuren Tekstin muuntuminen ajan myötä osaseksi koko tekstuaalisuuden kudelmaksi, yhdeksi näkökulmaksi muiden joukossa.

Tulevaisuustutkimuksen tieteen-filosofinen tarkastelu

Kolme paradigmaa

Tulevaisuudentutkimusta voidaan jäsentää tieteenfilosofisesti eri tavoin. Eräs tapa on hahmottaa tulevaisuustutkimuksessa kolme rinnakkaista paradigmaa: (1) positivistinen, (2) hermeneuttinen ja (3) kompleksisuuden paradigma. (Seppälä 1987.)

Positivistisessa paradigmassa fysikaaliset ja yhteiskunnalliset ilmiöt oletetaan luonteeltaan samanlaisiksi. Tavoitteena ovat tarkat kvantitatiiviset ennusteet ja tulevaisuuden kuvaaminen "oikein".

Positivistinen paradigma voidaan nähdä modernin tieteenfilosofian comtelaisena perintönä. Valistuksen hengessä uskotaan luonnontieteen mallien kaikkivoipaisuuteen. Comtelainen tieteenfilosofiahan korostaa

- matemaattisen täsmällisyyden ideaalia
- metodologista monismia
- kausaaliselityksiä
- tieteen kyvyttömyyttä keskustella inhimillisistä ja yhteiskunnallisista päämääristä; tieteellinen tieto on tietoa keinoista, kun päämäärä on annettu.

Positivistinen paradigma tulevaisuudentutkimuksessa selittyy osaltaan sillä, että tulevaisuudentutkimuksen menetelmät ovat tulleet perinteisistä sotilasalalta, insinööritieteistä ja luonnontieteestä (Niemi 1990, 22). Osaselitys on se, että koko länsimainen yhteiskunta on analyyttisen ja positivistisen tiedekäsityksen läpikäynnin, syy-seuraus-suhdetta ja näihin liittyvää suunnittelua ja hallintoa korostava (ks. Helenius 1990, 21).

Seppälän (1987, 9) mielestä myös suoma-

laisessa kulttuurissa on vallalla positivistinen tieteen ihanne. Tämän vuoksi tulevaisuustutkimukselta odotetaan "kovia faktoja" ja kun niitä ei saada, hämmennytään.

Hermeneuttisessa paradigmassa tavoitteena on kriittinen ja monipuolinen keskustelu tulevaisuudesta. Tiedonintressi on hermeneuttinen ja emansipatorinen, koska tavoitteena on tulevaisuutta koskevan monipuolisen "käsite- ja tietoisuusmateriaan" tuottaminen, esimerkiksi vaihtoehtoisten tulevaisuuskuvien tuottaminen ja esittely päättäjille. Samalla tulevaisuudentutkimus on perusluonteeltaan aina eettistä toimintaa (vrt. Niemi 1990, 14).

Sekä historian että tulevaisuuden tutkimus voidaan ajatella perusluonteeltaan hermeneuttiseksi. Kumpikaan ei tuota kohteestaan ainoaa oikeaa käsitystä, vaan vallitsee tulkinnallinen relativismi (Niemi 1990, 8). Hermeneutikko-tutkijalle myös nykyisyyden tutkiminen on aina tulkitseva, hermeneuttinen prosessi.

Hermeneuttisessa paradigmassa arvostetaan henkilöiden omakohtaisia persoonallisia kokemuksia. Tulevaisuutta tutkitaan keräämällä ihmisten intuitiivisia käsityksiä tulevaisuudesta ja jalostamalla näitä edelleen johdonmukaisiksi tulevaisuuskuviksi (hiljaisen tiedon ulkoistaminen). Hermeneuttisia tulevaisuustutkimusmenetelmiä ovat mm. tulevaisuutta koskevan kirjallisuuden tutkimukset, asiantuntijahaastattelut, delfoi-menetelmä ja tulevaisuustalukkomenetelmä. (Seppälä 1987, 13.)

Toisaalta myös tutkijan persoonallisuus korostuu. Hermeneuttinen tulevaisuuden tutkimus eroaa positivistisesta olemalla kantaaottavaa, ja sen tuloksia sävyttävät enemmän tutkijan persoonallisuus kuin käytetyt tutkimusmenetelmät (Seppälä 1985, 70). Hermeneutiikkaan liittyy ajatus, että tulevaisuuden tutkijan pitää olla luomassa uusia vaihtoehtoisia elämänmuotoja (emt., 69).

Kompleksisuuden paradigmassa on kyseessä positivistisen ja hermeneuttisen paradigman synteesi. Kompleksisuuden paradigmassa uskotaan, että tulevaisuudentutkimuksessa tarvitaan sekä positivistisia että hermeneuttisia lähestymistapoja (Seppälä 1985, 64, 74). Kompleksisuuden paradigma rohkaisee monien näkökulmien, totuuksien,

havaitsemista rohkaisemalla monenlaisten tulevaisuudentutkimuksen tapojen ja aineistojen rinnakkaiskäyttöä. Kompleksisuuden paradigmassa korostuu siis eri menetelmiä samassa tutkimuksessa yhdistelevä triangu-laatio, jota voidaan pitää paitsi merkkinä tietoteoreettisesta ja tieteenfilosofisesta suvaitsevuudesta myös synteettisestä pyrki-myksestä (ks. Lincoln & Guba 1985, 305–307; Goetz & LeCompte 1984, 11–12).

Käsillä oleva hanke on monilta piirteiltään hermeneuttinen, mutta esimerkiksi raken-nettava tulevaisuusavaruus sisältää myös kompleksisuuden paradigman mukaisesti sekä laadullisia että määrällisiä muuttujia.

Tulevaisuustutkimuksen tieteenfilosofiaa voidaan tarkastella myös jaottelun rationalisti vs. romantikko avulla. Seppälä (1985) viittaa Johan Asplundin kirjaan *Teorier om fram-tiden* (1979), jossa Asplund kuvaa kahta tule-

vaisuuden tutkijatyyppejä, rationalistia ja romantikkoa. Jaottelu on ajankohtainen myös siksi, että rationaalisen ja irrationalisen sekä järjen ja tunteen väliset jännitteet ovat hyvin ajankohtaisia kulttuurissamme (vrt. Allardt 1995, 55, 142). Seppälän mielestä rationalisti on positivistinen, mutta romantikon ja hermeneu-tikon suhde ei ole yksiselitteinen.

Asplundin mielestä tulevaisuuden tutki-joiden pitäisi olla romantikkoja, mutta se on vaikeaa, koska modernissa yhteiskunnassa tulevaisuuden tutkimus institutionalisoituu ja virkavaltaistuu. Romantikot eivät menes-ty byrokratiassa, jolle Asplundin mukaan on yleisen sosiologisen lain mukaan tyypillistä ajattelu- ja menettelytapojen todellisuus-kokemusta köyhdyttävä samankaltais-tuminen (vrt. Seppälä 1985, 71). Seppälä kui-tenkin arvelee, että adhokraattisissa organi-saatioissa romantikoille saattaa jäädä tilaa.

Rationalisti	Romantikko
1. Pyrkii kuvaamaan	1. Pyrkii luomaan
2. Pyrkii objektiivisuuteen	2. Arvostaa objektiivisuutta
3. Todellisuutta pitää kuvata yhden-mukaisilla ja yksinkertaisilla tavoilla	3. Ajaa takaa monimuotoisuutta ja kompleksisuutta
4. Vakiintuneilla normaalitieteen (Kuhn) menetelmillä syntyy uutta tietoa ja kauneutta	4. Epätavanomaisilla harharetkillä voi löytää uutta tietoa ja kauneutta
5. Todellisuus on jatkuva ja harmoninen	5. Todellisuus on epäjatkuvaa ja sisältää vastakohtaisuuksia
6. Konsensus kertoo, että olemme totuuden jäljillä	6. Dissensus eli mielipideristiriidat ovat sen merkki, että ollaan totuuden jäljillä
7. Taiteessa ja tieteessä pitää pyrkiä täydelliseen muotoon	7. Leikkimieli on tärkeämpää kuin muotopuhtaus
8. Jokaisen ainesosan tulee olla puhdas	8. Sekoita erilaisia aineksia
9. Tiede edistyy metodisesti	9. Tiede ei tarvitse metodeja vaan uusia ajatuksia

Kuvio 1. (vrt. Seppälä 1985, 71).

Radikaali rationalismi psykoosina

Erik Allardt kutsuu radikaaliksi rationalismiksi ”-- kaikenlaisia tavoitteellisia ohjelmia, jotka laskelmallisesti pyrkivät lopullisiin ratkaisuihin yhteiskunnallisissa kysymyksissä”. Hänen mielestään ”radikaali rationalismi edustaa hybristä, joka ei koskaan laannu”. (Allardt 1995, 144.)

Radikaali rationalismi liittyy samalla yksilöiden tai organisaatioiden epätoivoiseen varmuuden tavoitteluun, joka ilmenee Suuren tekstien tuottamisprosesseina. (Allardt 1995, 126). Tulevaisuudentutkimuksessa tämä hybrisi voi merkitä pyrkimystä tuottaa yksi oikea ja todennäköinen tulevaisuudenkuva, yksi selviytymisstrategia koko kansalle. Tämä pyrkimys tuottaa usein massiivisia selvitysprosesseja, joiden tuottamat tekstit eivät johda käytännön toimenpiteisiin.

Tuotettu teksti on rituaalinen ja toimii autokommunikaation tavoin mantrana, jonka tarkoitus on suojata ulkoiselta viholliselta ja vahvistaa sisäistä identiteettiä. Autokommunikaation kautta käsitteet tyhjenetään alkuperäisestä voimastaan ja samalla mahdollisesti myös näiden käsitteiden sisältämästä uhkasta. Voidaan kysyä, missä määrin autokommunikaatio vaikuttaa tulevaisuuden kertomusten muodostumiseen nimenomaan käsitteitä tyhjentävinä prosessina.

Radikaalin rationalismin tuloksena analyysiä seuraa usein-paralyysi: Dostojevskin kuvaaman kellariloukon miehen kohtalo, jähmettyminen. Radikaalin rationalismin seurauksia voidaan myös kuvata Aleksanteri Suuren tavoin ”kuolemiseksi liian monen lääkärin apuun”. Nyky-yhteiskunta on tila, jossa ei uskota (jossa olisi naiivia uskoa) suureen haaveeseen yhdestä selvästä tekstistä tai kielestä. Vastavasti esimerkiksi postmoderni tiede kyseenalaistaa systeemin ja determinismin käsitteet.

Roland Barthes on artikkelissaan *Historian diskurssi* analysoinut historian ilmaisuaktia, joka ”objektivoidaan” sillä, että kertoja häivyttää itsensä tästä aktista. Ilmaisuaikinan eksplisiittisten merkkien läsnäolo sotkisi, de-kronologisoisi, historian ”langan” (Suuren Tekstin) ja toisi takaisin monisäikeisen, para-

metrisen ja kaikkea muuta kuin lineaarisen ajan. Tämä aika lähenisi myyttistä aikaa, joka on sidottu jumalien tai runoilijoiden sanaan:

Historioitsijan työ on ennustavaa: koska historioitsija tietää, mitä ei vielä ole kerrottu, hän tuntee myytin tavoin tarvetta tapahtumien kronologisen etenemisen kaksinkertaistamiseen viittaamalla oman puheensa aikaan. (Barthes 1993, 83)

Tapahtumien kronologinen, lineaarinen, eteneminen luo tekstistä Suuren Tekstin, objektivoidun ja auktorisoidun kertomuksen. Barthes toteaa, että historialliset tosiasiat sidotaan olemisen etuoikeuteen: kerrotaan se, mikä tämän kronologian tai lineaarisen jatkumon kannalta on ollut. Ei kerrota sitä, mitä ei ole ollut, mikä ei ole ollut varmaa tai sitä mikä ei tue kertomusta tästä lineaarisesta jatkumosta. Epäjatkuvuus ei kuulu Suureen Tekstiin. Barthesin mukaan historian diskurssi ei tunne negatiivista ja hän rinnastaa tämän piirteen psykoottisen ihmisen ilmaisuun, jota ei kyetä muuntamaan kielteiseksi. Positiivisen historian diskurssi muistuttaa skitsofreenikon diskurssia, koska sitä sensuroidaan kovalla kädellä. Barthes luonnehtiikin positiivistista historiakirjoitusta ideologiseksi toiminnaksi, jonka lineaarisuudelle antaa suuntaa kertojan psykoosi.

Historian diskurssin psykoottisuus tarjoaa mielenkiintoisen analogian menneisyyden kertomusten ja tulevaisuuden kertomusten välille. Vaivaako positiivistista tulevaisuudentutkimusta sama negatiivisuuden puute ja psykoottisuus kuin Barthesin tulkitsemää positiivistista historiakirjoitusta? Tulevaisuuden suuren kertomuksen, Suuren tekstin, luomiseen sisältyy vallan ideologia.

Lääkietieteellisenä käsitteenä psykoosin etymologia tulee mielen tilan kuvaamisesta. Psykoosi viittaa yleisesti joukkoon vaikeita tiloja, joille on tyypillistä ennen kaikkea se, että: a) Potilaan toiminta ja puhe on tietyillä tavoilla muille käsittämätöntä tai jokapäiväisen kokemuksen avulla vaikeaa ymmärtää. Riittävä intertekstuaalinen rajapinta puuttuu ja autokommunikaatio alkaa domioida. b) Potilaan todellisuudentaju on heikentynyt. Omat ajatukset ja ulkomaailma sekoittuvat. Kaaosta pyritään hallitsemaan

kouristuksenomaisella Suurella Tekstillä, jonka sisältämä symboliikka jää ympäristölle vieraaksi.

Tulevaisuudentutkimuksen tekstuaalissa kokonaisuudessa psykoottisuus viittaa pyrkimykseen jonkin näkökulman dominanssista muiden, pienten kertomusten ja heikkojen signaalien kustannuksella. Robert Musilin kirjassa *Mies vailla ominaisuuksia* on ajatus siitä, ettei todellisuudentaju riitä, vaan tarvitaan myös mahdollisuudentajua. Tämä tuo mukaan monien näkökulmien tekstuaalisen kirjon.

Tulevaisuudentutkimuksen kommunikaatiivinen ja aspekti avaa eteen tulevaisuusavaruuden, jonka koordinaatistolla voidaan liikkua kolmi- tai nelikulotteisesti useihin suuntiin. Monikulotteisuus ja Suuri Teksti ovat vastakkaisia jännitteitä, joita voidaan kuvata avoimen ja suljetun välisenä jännitteenä tai diversiteetin ja integraation välisenä jännitteenä.

Tacit knowledge

Michael Polanyi toi aikanaan keskusteluun ”hiljaisen tiedon” (*tacit knowledge*). Osa tiedostamme on aina luonteeltaan tällaista hiljaista tietoa. Polanyi määrittelyn mukaan hiljainen tieto on ei-käsitteellistä intuitiota. Tacit knowledge on Lincolnin ja Guban (1985, 196) mukaan kaikki se, minkä jotenkin muistamme ja tiedämme miinus se, jonka muistamme ja tiedämme sanoina tai muina symboleina.

Tässä voidaan havaita yhtymäkohta Julia Kristevan käsitepariin *semioottinen* ja *symbolinen*. Hiljaista tietoa on se tieto, mikä kumpuaa semioottisesta äidin ruumiin alueesta, chorasta, jota Kristeva pitää kaiken luovuuden ja synnyttämisen paikkana. Symbolinen eli käsitteillä haltuun otettu, kulttuurin manifestoitu osuus kuuluu perinteisten tiedon määritelmien piiriin.

Tacit knowledge on legitimi osa Lincolnin ja Guban kuvaamaa naturalistista paradigmaa, mutta luonnollisesti sitä tulee pyrkiä kommunikoitavuuden aikaansaamiseksi koodaamaan jonkinlaiseksi kieleksi. Semioottisessa mielessä tämä kieli voi ilmetä hiljaisuuden merkkijärjestelminä, jotka kommuni-

koivat manifestoitujen merkkijärjestelmien kanssa. *Tacit knowledge* on siis intuition ja näkemyksellisyyden sisarkäsite. Esimerkiksi hallinnossa haaste on, kuinka hallinnossa oleva *tacit knowledge* saadaan ulkoistetuksi ja täten tulevaisuuden suunnittelun käyttövoimaksi. Kuitenkin *tacit knowledge* luonteeseen kuuluu, että sitä ei voi koskaan jännöksettömästi ulkoistaa tai koodata.

Virallisissa raporteissa, esimerkiksi Bange-mannin raportissa tai TIKAS-ryhmän raportissa *Suomi tietoyhteiskunnaksi* kertomus tietoyhteiskunnasta on näyttäytynyt globaalina Suurena Tekstinä, josta negaatio on suljettu pois. Kuitenkin kielitiede, psykoanalyysi ja semiotiikka ovat opettaneet meille puuttuvien merkkien merkityksellisyyden. Tietoyhteiskunnan määrittelyissä hiljaista tietoa ei näihin asti ole otettu mukaan tietoyhteiskunnassa vaikuttavaksi tekijäksi. Onneksi tässä on tapahtumassa selvä käänne. Euroopan Unionin komission hiljattain ilmestyneessä High Level Expert Groupin väli-raportissa *Building the European Information Society for Us All* tiedon ja tietoyhteiskunnan käsitteet on määritelty jo aivan uudella monikulotteisella ja negaation huomioon ottavalla tavalla. Tässä raportissa puhutaan myös *tacit knowledge*stä tietoyhteiskunnan sosiaalisia ulottuvuuksia arvioitaessa:

For us the distinction between “data”, “information” and “knowledge” and between “codified” and “tacit” knowledge are of considerable importance. From our standpoint, the generation of unstructured data does not automatically lead to the creation of information, nor can all information be equated with knowledge. All information can be classified, analyzed and reflected upon and otherwise processed to generate knowledge. Information, in our sense, is comparable to the raw materials processed by industry to make useful products. One of the main effects of the new ICTs has been a billion-fold reduction in the cost and speed of storing and transmitting information. However, such ICTs had no such effect on knowledge, still less on wisdom. One of the main problems for the IS, therefore, is to develop the skills and tacit knowledge to make effective use of this vast resource. Without such tacit

knowledge, to navigate the rough sea on-line information, with its misinformation, poor quality of information, unreliable information and advertising hype, could induce nausea. (Interim Report, 1996).

Tieto- ja sivistysyhteiskunnan tulevaisuuskuvat -hanke

Vaihtoehtoisten tieto- ja sivistysyhteiskunnan tulevaisuuskuviin laatiminen liittyy opetusministeriössä yhtäältä Suomi tietoyhteiskunnaksi -ohjelmaan ja toisaalta hallituksen tulevaisuusselonteon laadintaan. Hankkeessa on kysymys sivistyssektorin ja sen toimintaympäristön tulevaisuuden visioinnista. Vaihtoehtoiset tulevaisuuskuvat tarjoavat jäsen- ja käsittevälineitä haluttavasta ja ei-haluttavasta tulevaisuudesta keskustelemiseksi ja toiminnan suuntaamiseksi keskustelun pohjalta.

Hankkeen tarkoituksena on samalla kansalaiskeskustelun herättäminen.

Tulevaisuuskuvatyöskentelyn mahdollisia vaikutuksia voidaan kuvata organisaatotasolla ja yhteiskunnallisella tasolla kuten kuviossa 2; kuvattavat vaikutukset voidaan nähdä hankkeen tavoitteina.

Tulevaisuusavaruus

Tulevaisuudenkuvien laadinnassa sovelletaan tulevaisuustaulukkomenetelmää, jonka avulla voidaan kehittää moniulotteista avaruudellista havaitsemista yksioikoisten skenaariomallien sijasta. Oikeastaan lähtökohtana ei ole tuottaa perinteisiä tulevaisuudenkuvia, vaan avata tulevaisuusavaruus. Metodina on kompleksinen ja kommunikatiivinen tulevaisuudentutkimus, joka käyttää hyödykseen sekä positivistista että hermeneuttista ajattelua. Tuotoksena tulee paperimuotoisen dokumentin lisäksi olemaan verkossa toimiva hypertextiversio, jonka avulla voidaan lineaarisesta tekstistä paremmin havainnollistaa tulevaisuusavaruutta.

Opetusministeriön tulevaisuudenkuva-hanketta pyrimme toteuttamaan avoimena prosessina, joka tapahtuu koko ajan myös verkossa. Otamme mielellämme vastaan palautetta ja kommentteja. Hankkeen kehitysvaiheesta saa tietoa näillä näkymin toukokuun aikana internet-osoitteesta

<http://www.minedu.fi/sus/tulkuv.htm>.

Hyväksytty julkaistavaksi 15.4.1996.

Tulevaisuuskuvatyöskentelyn vaikutuksia	
Organisaatotasolla	Yhteiskunnallisella tasolla
<ul style="list-style-type: none"> • Avartaa ja syventää strategista ajattelua nykyisten ja vaihtoehtoisten maailmankuvien määrittelyn kautta. • Tehostaa optioiden ja riskien analysointia, kun visioita ja strategioita kehitetään ja arvioidaan skenaarioiden pohjalta. • Kehittää muutosvalmiutta ja nopeuttaa oppimista systemaattisen ja organisaatioita osallistavan vaihtoehtojen määrittelyn kautta. 	<ul style="list-style-type: none"> • Kehittää dialogia selkeyttämällä keskustelun lähtökohtia ja luomalla etäisyyttä ajankohtaisiin poliittisiin kiistakysymyksiin. • Rakentaa yhteisymmärrystä fokuoimalla ongelmien määrittelyyn ennen ratkaisuvaihtoehtojen esittämistä. • Kehittää vuorovaikutusta ja yhteistoimintakykyä suuntaamalla yhteisiin pitkän aikavälin intresseihin.

Teesejä

Olemme koonneet seuraavaan joitakin teesejä, joiden pohjalta etenemme esittämistämme tulevaisuusfilosofisista pohdinnoista kohti tulevaisuusluotaamisen menetelmiä.

- Torju/hoida radikaali rationalismi -psykoosia monien totuuksien terapialla.
- Valitse pienten askelten ja pienten kertomusten yhteiskuntapolitiikka utooppisen suunnittelun ja politiikan sijaan.
- Määrittele mieluummin niitä huonoja olosuhteita, jotka tahdotaan välttää kuin sitä ”hyvää yhteiskuntaa”, joka tahdotaan saavuttaa.
- Rakenna moniulotteista ajatteluvaruutta, tulevaisuuskeskustelun koordinaatistoa, uutta käsittemateriaa. Ilman tätä laadullista ulottuvuutta suunnittelu ja politiikka ovat pelkkää Titanicin kansituolien uudelleenjärjestelyä.
- Näkökulman vaihtamisen kyky on tärkeämpi kuin periaate tai suuri kertomus.
- Hyödynnä hiljaista tietoa.
- Ole postmoderni administraattori: rohkaise aloitteellisuutta, joustavuutta, herkkyyttä ja uudenlaisia tietämisen tapoja. Ole katalyytti ja konsultti, älä teknologi.
- Leiki. Ole lapsellinen. Ylitä odotushorisontteja. Ajattele ylösalaisin (Handy) ja lateraalisesti (de Bono).

Kirjallisuutta

- Allardt, Erik 1995. Suunnistuksia ja kulttuurisokkeja. Ruotsinkielisestä käsikirjoituksesta Bondtur och kulturschocker suomentanut Jaana Koistinen. Helsinki: Otava.
- Barthes, Roland 1971/1979. From Work to Text. Teoksessa Josué V. Harari (toim.), Textual Strategies: Perspectives in Post-Structuralist Criticism. New York: Cornell University Press, 73–81.
- Barthes, Roland 1993. Tekijän kuolema tekstin syntymä. Suom. Lea Rojola & Pirjo Thorel. Tampere: Vastapaino.
- Berger, Peter & Luckmann, Thomas 1994. Todellisuuden sosiaalinen rakentuminen: tiedonsosiologinen tutkielma. Helsinki: Gaudemus.
- Bernstein, Richard J. 1985. From Hermeneutics to Praxis. Teoksessa Robert Hollinger (toim.) 1985. Hermeneutics and Praxis. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 272–296 (ilmestynyt ensimmäisen kerran aikakauskirjassa Review of Metaphysics, numero 140).
- Broms, Henri & Koski, Jussi T. 1995. Fundamentalismi ja sivistys – eräs keskustelu. Tiedepolitiikka 20 (1), 35–42.
- Building the European Information Society for Us All; First Reflections of the High Level Group of Experts. Interim Report 1996. Brussels: European Commission, Directorate General V.
- Goetz, Judith Preissle & LeCompte, Margaret Diane 1984. Ethnography and Qualitative Design in Educational Research. San Diego: Academic Press.
- Goodman, Nelson 1978. Ways of Worldmaking. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Greene, Maxine 1986. Philosophy and Teaching. Teoksessa Merlin C. Wittrock (toim.) Handbook of Research on Teaching. 3. painos. New York: Macmillan, 479–501.
- Helenius, Ralf 1990. Hermeneuttinen tieto positivistista tietoa älykkäämpänä tietona. Tiedepolitiikka 15 (2), 17–24.
- Koivunen, Hannele 1995. Kirjasto merkityksen tuottajana tietoyhteiskunnassa. Helsinki: Kirjastopalvelu.
- Koski, Jussi T. 1995a. Heikentynyt totuus ja tietoisuuden ongelma. Tiedepolitiikka 20 (4), 13–21.
- Koski, Jussi T. 1995b. Horisonttiensulautumisia. Keskustelua Hans-Georg Gadamerin kanssa hermeneutiikasta, kasvamisesta, tietämisestä ja kasvatustieteestä. Helsinki: Helsingin yliopiston opettajankoulutuslaitos, tutkimuk-

- sia nro 149.
- Kristeva, Julia 1974/1984. *Revolution in Poetic Language*. Käänt. Margaret Waller. New York: Columbia University Press.
- Kusch, Martin 1986. *Ymmärtämisen haaste*. Oulu: Pohjoinen.
- Lincoln, Yvonna S. & Guba, Egon G. 1985. *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Lotman, Juri 1984. *O Semiosfere. Stuktura dialoga kak printsip semiotiseskogo mehанизma*. Teoksessa Trudy po znakovym sistemam XVII. Tartu riiklibu „likooli toimetited“, 5–23.
- Madison, G. B. 1988. *The Hermeneutics of Postmodernity. Figures and Themes*. Bloomington: Indiana University Press.
- Magnus, Bernd 1985. *The End of "The End of Philosophy"*. Teoksessa H.J. Silverman & D. Ihde (toim.) *Hermeneutics & Deconstruction*. Albany, N.Y.: State University of New York Press, 2–10.
- Makkonen, Anna 1991. *Onko intertekstuaalisuudella mitään rajaa?* Teoksessa Auli Viikari (toim.) *Intertekstuaalisuus; suuntia ja sovelluksia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 9–30.
- Margolis, Joseph 1991. *The Truth About Relativism*. Oxford: Blackwell.
- McGowan, John 1991. *Postmodernism and Its Critics*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Niemi, Matti 1990. *Tulevaisuudentutkimuksen menetelmät hallinnossa. Metodologis-metodinen tarkastelu*. Helsinki: Valtionhallinnon kehittämiskeskus/VAPK-kustannus.
- Nurmio, Aarne 1995. *Suomi-skenaariot. Työkalu kansalliseen uudelleenorientoitumiseen. Metodologiaosa (yhteensä 65 sivua kalvopohjia)*. Helsinki: SITRA ja SMG Finland Oy.
- Rorty, Richard 1980. *Philosophy and the Mirror of Nature*. Oxford: Basil Blackwell.
- Sebeok, Thomas A. & Umiker-Sebeok, Jean 1986. *The Semiotic Sphere: Topics in Contemporary Semiotics*. New York: Plenum Press.
- Sebeok, Thomas A. 1992. *The Biosemiotic Self*. Teoksessa Thomas A. Sebeok & Jean Umiker-Sebeok (toim.), *The Semiotic Web*. Berkin & New York: Mouton de Gruyter.
- Seppälä, Yrjö 1985. *Positivistinen ja hermeneuttinen tulevaisuuden tutkimus*. Teoksessa Pentti Malaska ja Mika Mannermaa (toim.) *Tulevaisuuden tutkimus Suomessa*. Helsinki: Gaudeamus, 63–93.
- Seppälä, Yrjö 1987. *Tulevaisuuden luotaus hallinnossa*. Helsinki: Valtionhallinnon kehittämiskeskus/Valtion painatuskeskus.
- Uspenskij, B., Iavnov, V., Toporov, V.N., Pajtigorskij, A.M., Lotman, Ju.M. 1973. *Theses on the Semiotic Study of Cultures*. Teoksessa Jan van der Eng & Mojniv Grygar (toim.), *Structure of Texts and Semiotics of Culture*. The Hague & Paris: Mouton.
- Vattimo, Gianni 1993b. *The Truth of Hermeneutics*. Kääntäjä David Webb. Teoksessa Hugh J. Silverman (toim.) *Questioning Foundations. Truth/Subjectivity/Culture*. Lontoo: Routledge, 11–28.